

wetenschappelijk bureau voor
onderzoek, expertise en advies op het
gebied van leefwijzen, verslaving en
daaraan gerelateerde maatschappelijke
ontwikkelingen

Trends in dakloosheid onder kwetsbare Rotterdammers

Een verkenning van drie groepen: jongeren en volwassenen met LVB, EU-arbeidsmigranten en marginaal gehuisveste jongeren

Alice Hammink
Gerda Rodenburg

Colofon

Trends in dakloosheid onder kwetsbare Rotterdammers

Een verkenning van drie groepen: jongeren en volwassenen met LVB, EU-arbeidsmigranten en marginaal gehuisveste jongeren

Auteurs:

Alice Hammink, MSc

Dr. Gerda Rodenburg

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de gemeente Rotterdam, cluster Maatschappelijke Ontwikkeling, directie Publieke Gezondheid & Zorg.

Veel dank aan Minke Dijkstra en Angeline Giel-Kelly voor hun bijdrage aan de dataverzameling.

Rotterdam, januari 2014

Het onderzoeksinstituut IVO werkt op een enthousiaste manier samen met opdrachtgevers aan het beantwoorden van vragen rondom leefstijl, verslaving en zorg. Het verbeteren van de situatie van kwetsbaren in de maatschappij speelt daarbij een belangrijke rol.

IVO Instituut voor Onderzoek naar Leefwijzen en Verslaving

Heemraadssingel 194

3021 DM Rotterdam

Tel.: +31 10 425 33 66

Email: secretariaat@ivo.nl

Web: www.ivo.nl

Inhoud

1	Inleiding	5
1.1	Achtergrond	5
1.2	Aanleiding voor het onderzoek	6
1.3	Onderzoeksvragen	6
1.4	Opzet rapportage	6
2	Methode	7
2.1	Verkennen: documentanalyse en open interviews	7
2.2	Verdiepen: semi-gestructureerde interviews	8
2.3	Verifiëren en aanvullen: gestructureerde vragenlijst en focusgroepinterview	9
2.4	Analyse	9
3	Resultaten	11
3.1	Verkennen: trends en groepen potentiële daklozen in Rotterdam	11
3.2	Verdiepen en verifiëren: jongeren en volwassenen met LVB	12
3.2.1	Kenmerken van de groep	13
3.2.2	Problemen van de groep	14
3.2.3	Geboden hulp	15
3.3	Verdiepen en verifiëren: EU-arbeidsmigranten	16
3.3.1	Kenmerken van de groep	16
3.3.2	Problemen van de groep	17
3.3.3	Geboden hulp	19
3.4	Verdiepen en verifiëren: marginaal gehuisveste jongeren met schulden	20
3.4.1	Kenmerken van de groep	20
3.4.2	Problemen van de groep	21
3.4.3	Geboden hulp	22
3.5	Aanvullen: resultaten focusgroepbijeenkomst	24
3.5.1	Aanvullende verklaringen voor toename van de drie doelgroepen	24
3.5.2	Oplossingen en aangrijpingspunten om dakloosheid onder de drie groepen te voorkomen	25
4	Conclusies en aanbevelingen	27
4.1	Conclusies	27
4.2	Aanbevelingen	28
	Referenties	29
Bijlage 1.	Topiclijst voor semi-gestructureerde interviews met professionals	31
Bijlage 2.	Overzicht van sleutelinformanten in de verdiepende fase	33
Bijlage 3.	Topiclijst voor semi-gestructureerde interviews met mensen uit de doelgroepen	35
Bijlage 4.	Vragenlijst voor professionals	37

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Als onderdeel van het collegeprogramma van de gemeente, voert de gemeente Rotterdam het programma Kwetsbare Personen uit. Doelstelling van dit programma is om in maart 2014, aan het einde van de huidige collegeperiode, voor 9.200 van de naar schatting 30.000 kwetsbare personen in Rotterdam een stabiele situatie op de leefgebieden wonen, zorg, justitie, dagbesteding (werk, stage, scholing), inkomen en sociaal netwerk te realiseren. Een groot deel van deze doelstelling wordt gerealiseerd door inzet op de doelgroepen van het Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang II (PvA MO II). Het PvA MO II zet vooral in op het voorkomen van:

- a) herinstroom van dak- en thuislozen die in het PvA MO I onderdak hebben gekregen;
- b) instroom van zwerfjongeren;
- c) instroom van mensen met meervoudige problematiek;
- d) instroom van kwetsbare gezinnen.

In de loop van 2013 kwamen er bij de directie Publieke Gezondheid & Zorg van het cluster Maatschappelijke Ontwikkeling van de gemeente signalen binnen van mogelijke nieuwe groepen daklozen. De dakloosheid manifesteert zich nog niet in het straatbeeld of in de maatschappelijke opvang, maar de signalen vragen wel om nader onderzoek ter verificatie en interpretatie. Eén van de aannames daarbij is dat de oorspronkelijke langdurig verslaafde doelgroep dak- en thuislozen langzamerhand wordt vervangen door een nieuwe instroom van dakloze mensen met lichtere, maar niet minder complexe problematiek. Deze veronderstelling wordt bevestigd in de cohortstudie Coda-G4, waaruit duidelijk wordt dat het grootste gedeelte van de groep daklozen in de maatschappelijke opvang voor de eerste keer dakloos is, en dat deze groep voornamelijk door financiële problemen, conflicten of breuken in persoonlijke relaties, en huisuitzetting dakloosheid is geworden (Van Straaten et al., 2012). In 2012 vonden in Rotterdam 939 huisuitzettingen plaats, 131 meer dan in 2011 (Tuyman & Planije, 2013).

Daklozen in Rotterdam kunnen zich melden bij een centraal loket: Centraal Onthaal. Hier wordt een inschatting gemaakt van de problematiek en wordt bepaald of iemand toegelaten wordt tot de maatschappelijke opvang. Er zijn vijf criteria waar een persoon aan moet voldoen om tot de maatschappelijke opvang toegelaten te worden:

- 1) hij of zij moet 23 jaar of ouder zijn;
- 2) hij of zij moet een geldige verblijfstitel hebben;
- 3) hij of zij moet regiobinding hebben;
- 4) er moet noodzaak tot opvang zijn;
- 5) er moet sprake zijn van OGGZ-problematiek (inclusief verslavingsproblemen).

Een groot deel van de Rotterdammers die dakloos dreigt te raken, voldoet niet aan alle criteria en wordt dus niet toegelaten tot de maatschappelijke opvang. Deze mensen kunnen soms een tijdje bij vrienden of familie op de bank slapen, maar hebben dan over het algemeen geen zicht op vast verblijf. Dit is de groep 'marginaal gehuisvesten'. Dit onderzoek is gericht op deze groep mensen, die

(nog) geen aanspraak doet op de maatschappelijke opvang, maar waarbij al wel sprake is van significante problematiek die zou kunnen leiden tot dakloosheid.

1.2 Aanleiding voor het onderzoek

De directie Publieke Gezondheid & Zorg van het cluster Maatschappelijke Ontwikkeling van de gemeente Rotterdam wil graag weten of er trends zijn te herkennen in nieuwe groepen daklozen in Rotterdam: Zijn er toenemende groepen Rotterdammers die (nog) niet in beeld zijn bij de maatschappelijke opvang, maar die wel kwetsbaar zijn voor dakloosheid?

1.3 Onderzoeksvragen

Om meer inzicht te krijgen in groepen Rotterdammers die kwetsbaar zijn voor dakloosheid, zijn de volgende drie onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Onder welke doelgroepen is een toename in dakloosheid waar te nemen?
2. Welke individuele- en welke omgevingsfactoren kunnen deze toename verklaren?
3. Welke knelpunten ervaren deze daklozen bij het oplossen van hun (huisvestings-)problemen?

1.4 Opzet rapportage

In hoofdstuk 2 van deze rapportage wordt beschreven hoe het onderzoek is uitgevoerd. De resultaten van het onderzoek worden in hoofdstuk 3 beschreven. Tot slot worden in hoofdstuk 4 de resultaten samengevat door de onderzoeksvragen te beantwoorden, en worden conclusies getrokken.

2 Methode

Om antwoord te geven op de onderzoeksvragen hebben we gebruik gemaakt van een aanpak die gebaseerd is op de Rapid Assessment and Response methode (RAR) (Braam, Verbraeck, & Trautmann, 2013). De originele RAR-methode bestaat uit een assessment (beoordeling van een bepaalde situatie) en een daarop gebaseerde response (hoe de situatie aan te passen); dit onderzoek bestaat voornamelijk uit de assessment. Eerst is breed gekeken naar welke groepen Rotterdammers een verhoogd risico lopen dakloos te worden, en of deze groepen aan het toenemen zijn. Vervolgens is de verkregen informatie steeds verder getrechterd om zodoende uitspraken te kunnen doen over groepen nieuwe daklozen die het meest in het oog springen. Op deze manier hebben we in totaal drie nieuwe groepen gedetailleerd in kaart gebracht. Daarbij hebben we de volgende drie fasen doorlopen:

- 1) een verkennende fase, bestaande uit documentanalyse en open interviews;
- 2) een verdiepende fase, bestaande uit semi-gestructureerde interviews;
- 3) een verifiërende en aanvullende fase, bestaande uit een gestructureerde vragenlijst en een focusgroepinterview.

Hieronder worden de verschillende fasen uitgebreid toegelicht.

2.1 Verkennen: documentanalyse en open interviews

In de eerste fase hebben we informatie verzameld uit documenten over de verschillende (potentiële) nieuwe daklozen in Rotterdam. Een deel van deze informatie is verwerkt in de inleiding van dit rapport (achtergrondinformatie), en een ander deel wordt beschreven bij de resultaten (hoofdstuk 3). Daarnaast bestond de verkennende fase uit open interviews met sleutelinformanten. Deze interviews waren bedoeld om zo breed mogelijk informatie te verzamelen over mogelijke doelgroepen die risico lopen dakloos te worden. In totaal hebben we tien sleutelinformanten gesproken in een kort telefonisch interview. Daarnaast zijn we aanwezig geweest bij bijeenkomsten van de Traject Toewijzings Commissie (TTC)¹ voor volwassenen (vijftien aanwezigen) en voor jongeren (vijftien aanwezigen). Bij beide bijeenkomsten was er gelegenheid om te bespreken welke nieuwe groepen potentiële daklozen de aanwezigen signaleerden in hun eigen werkveld. In deze fase hebben we mensen gesproken met een functie in de maatschappelijke opvang, in begeleid wonen projecten, in de verstandelijk gehandicaptenzorg, bij de gemeente en bij woningcorporaties.

In eerste instantie oriënteerden we ons op kansarme jongeren met een laag IQ, cliënten die uitvallen bij de GGZ en gezinnen, omdat deze drie groepen door de directie Publieke Gezondheid & Zorg van de gemeente Rotterdam gesignaleerd waren als kwetsbare groepen Rotterdammers die risico lopen dakloos te raken en die in omvang toenemen. Ook andere groepen zijn echter in beeld gebracht in deze fase. In overleg met de directie Publieke Gezondheid & Zorg is uiteindelijk de keuze gemaakt om in het onderzoek de volgende drie groepen nader in kaart te brengen:

---

¹ De Traject Toewijzings Commissie bestaat uit vertegenwoordigers van de gemeente Rotterdam en verschillende zorginstellingen. Tijdens bijeenkomsten van de TTC wordt de voortgang van trajecten van cliënten in de maatschappelijke opvang besproken.

1. Jongeren en volwassenen met een licht verstandelijke beperking (LVB) die geen AWBZ²-indicatie (meer) krijgen voor begeleid wonen als zij alleen een opvangvraag hebben;
2. EU-arbeidsmigranten die kwetsbaarder geworden zijn om dakloos te worden door strengere controle op illegale huisvesting en door minder werkgelegenheid;
3. Marginaal gehuisveste jongeren die schulden hebben, en werkloos zijn of een opleiding volgen.

2.2 Verdiepen: semi-gestructureerde interviews

Op basis van de onderzoeksvragen en de in de verkennende fase verzamelde gegevens, hebben we een topiclijst opgesteld voor de semi-gestructureerde interviews met sleutelinformanten (zie bijlage 1). Centraal in de interviews stonden de kenmerken van de drie verschillende groepen Rotterdammers die kwetsbaar zijn voor dakloosheid, verklaringen voor de toename van deze groepen, de problemen waar deze groepen tegenaan lopen, en welke hulp zij daarvoor zoeken. In totaal hebben we negen sleutelinformanten telefonisch of face-to-face geïnterviewd. Er bestaat enige overlap tussen de drie geselecteerde groepen, waardoor sommige sleutelinformanten informatie konden geven over meer dan één groep (zie bijlage 2 voor uitgebreidere informatie over de sleutelinformanten). De interviews duurden gemiddeld één uur.

Naast semi-gestructureerde interviews met sleutelinformanten zijn 14 semi-gestructureerde interviews met vertegenwoordigers van de drie verschillende doelgroepen gehouden (zie bijlage 3 voor de topiclijst). Enkele sleutelinformanten zijn behulpzaam geweest bij de werving van deze personen. Er zijn vijf interviews met jongeren/volwassenen met een LVB gehouden. De leeftijd van deze respondenten varieerde van 20 tot en met 59 jaar. Eén van hen was vrouw, en drie van hen waren van Nederlandse herkomst. Zij waren alle vijf niet meer dakloos op het moment van interviewen, maar hebben allemaal periodes van dakloosheid gekend. Eén van de vijf respondenten had werk op het moment van interviewen, de rest ontving een uitkering. Eén van de respondenten heeft kinderen, maar deze zijn uit huis geplaatst. Bij een mannelijke respondent is het eerste kind op komst, maar de relatie met de moeder is verbroken.

De werving van de doelgroep 'EU-arbeidsmigranten' verliep moeizaam. Er zijn uiteindelijk vier interviews gehouden met vrouwelijke Poolse EU-arbeidsmigranten die (dreigend) dakloos zijn geweest. Alle vier zijn meer dan vier jaar in Nederland. Ze zijn naar Nederland gekomen om te werken of om bij vrienden of familie te gaan wonen. Hun leeftijd varieert van 23 jaar tot en met 46 jaar. Eén van de respondenten heeft een zoon achtergelaten in Polen, die daar in een internaat woont vanwege haar alcoholverslaving; een andere respondent heeft twee dochters die bij haar in Nederland wonen. Op het moment van interviewen hadden twee respondenten werk, en was één respondent net werkloos geworden. Het gemiddelde uurloon van de werkende respondenten lag tussen de 7 en 9 euro. Het werk dat zij deden of hadden gedaan was voornamelijk in de tuinbouw (onder andere tomaten plukken of verpakken), vergelijkbaar met het werk dat mannelijke arbeidsmigranten verrichten.

Tot slot zijn vijf interviews gehouden met jongeren met schulden die marginaal gehuisvest waren of zijn geweest. Hun leeftijd varieerde van 22 tot en met 25 jaar. Drie van hen was man en zij hadden allemaal een niet-westerse etnische herkomst. Eén van de respondenten had drie kinderen, de rest

---

² AWBZ = Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten

had geen kinderen. Drie respondenten hadden een MBO-opleiding op niveau 1 of 2 afgerond; de andere twee hadden hun MBO-opleiding niet afgerond. Drie van de vijf respondenten had geen werk op het moment van interviewen; één van hen ontving een uitkering en een ander is bezig met het aanvragen daarvan.

De interviews met mensen uit de doelgroep waren alle face-to-face. De interviews gingen voornamelijk over de hulp die de geïnterviewden zoeken en gezocht hebben bij hun (huisvestings)problemen, en welke knelpunten zij ervaren in de hulpverlening die ze hebben gekregen. Ook deze interviews duurden gemiddeld één uur.

2.3 Verifiëren en aanvullen: gestructureerde vragenlijst en focusgroepinterview

Op basis van de resultaten uit de verdiepende fase, hebben we een gestructureerde vragenlijst opgesteld met als doel de voorlopige resultaten te verifiëren en waar nodig aan te vullen (zie bijlage 4 voor de vragenlijst). Deze vragenlijst werd ingevuld door 25 professionals die vanuit de praktijk zicht hebben op de drie doelgroepen. Sommige professionals die de vragenlijst hebben ingevuld, hadden zicht op meer dan één van de drie groepen. In totaal hebben 21 professionals de vragen ingevuld over de groep jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie (meer) krijgt, 9 professionals hebben de vragen ingevuld over EU-arbeidsmigranten, en 16 professionals hebben de vragen ingevuld over marginaal gehuisveste jongeren met schulden die geen werk hebben of een opleiding volgen.

Tot slot is een focusgroepbijeenkomst gehouden met 11 sleutelinformanten. Zij vertegenwoordigden de gemeente, de Kredietbank Rotterdam, de straatadvocatuur, en zorginstellingen in de MO en GGZ. Doel van de bijeenkomst was enerzijds het zoeken naar verklaringen voor toename van (dreigende) dakloosheid onder de drie doelgroepen, en anderzijds het zoeken naar oplossingen of aangrijpingspunten om (dreigende) dakloosheid onder de drie groepen te voorkomen. De focusgroepbijeenkomst duurde ruim twee uur.

2.4 Analyse

Alle gegevens die in de verschillende fasen met de verschillende onderzoeksmethoden verzameld zijn, zijn in zogenaamde rasters opgeslagen. Deze rasters zijn per doelgroep samengesteld en de resultaten werden geordend naar onderzoeksvraag. Door deze systematische verwerking van de gegevens hadden we tijdens het uitvoeren van de interviews inzicht in welke informatie nog ontbrak (en dus uitgevraagd moest worden in het vervolg van het onderzoek) en welke tegenstrijdigheden in de antwoorden van sleutelinformanten nog opgehelderd dienden te worden.

3 Resultaten

In dit resultatenhoofdstuk worden in paragraaf 3.1 de resultaten van de verkennende fase beschreven, die uitmondde in de keuze voor het nader onderzoeken van drie groepen potentiële daklozen in Rotterdam. In paragraaf 3.2 is aandacht voor verdiepende en verifiërende resultaten voor de doelgroep jongeren en volwassenen met LVB, in paragraaf 3.3 voor EU-arbeidsmigranten en in paragraaf 3.4 voor marginaal gehuisveste jongeren met schulden. Het hoofdstuk wordt in paragraaf 3.5 afgesloten met de aanvullende resultaten uit de focusgroepbijeenkomst.

3.1 Verkennen: trends en groepen potentiële daklozen in Rotterdam

Uit de verkennende fase kwamen verschillende trends in beeld van groepen die risico lopen om dakloos te worden. Belangrijke constatering hierbij is dat het niet zozeer om nieuwe groepen daklozen gaat, als wel om groepen die altijd al kwetsbaar waren, maar die door bezuinigingen of aangescherpte regelgeving geen beroep meer kunnen doen op bepaalde hulpverlening. De groepen die vanuit de documenten en de open interviews geïdentificeerd werden zijn:

1. EU-arbeidsmigranten, meer specifiek de Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten.
Niet alle respondenten in de open interviews herkenden deze groep, maar vanwege de voorgenomen plannen voor strengere controle op illegale huisbewoning, is het reëel dat deze groep toenemend kwetsbaar wordt voor dakloosheid.
2. Zogenaamde ‘bankslapers’: marginaal gehuisveste jongeren en volwassenen die bij vrienden en familie slapen zonder uitzicht op langdurig verblijf.
De volwassenen binnen deze groep zijn eerder door het IVO in kaart gebracht in een onderzoek naar daklozen zonder OGGZ-problemen in Rotterdam (Hammink, Schrijvers, & Van de Mheen, 2013). Deze groep volwassenen is vaak dakloos geworden door financiële problemen. Over de jongeren is echter nog weinig bekend. Wel zijn er signalen dat de groep marginaal gehuisveste jongeren aan het toenemen is, en dat hun informele netwerk (waar zij kunnen slapen) sneller uitgeput raakt. Bovendien is de werkloosheid onder jongeren tot 25 jaar nog altijd zeer hoog (16,5%, persbericht CBS, 17 oktober 2013).
3. Ex-gedetineerden die na vrijlating niet kunnen terugkeren naar een eigen woning.
Uit onderzoek naar ex-gedetineerden in de maatschappelijke opvang in de vier grote steden blijkt dat deze groep mogelijk afneemt (Noordhuizen & Weijters, 2013). Tijdens de open interviews kwam echter naar voren dat er een toename lijkt te zijn van ex-gedetineerde *jongeren die tijdens detentie geen behandeling voor hun gedragsproblemen hebben gehad*. Zij kunnen vervolgens bij veel instellingen niet terecht en dreigen dakloos te raken.
4. Jongeren en volwassenen (inclusief gezinnen) met LVB, en dan voornamelijk de groep LVB'ers met een IQ tussen de 70 en 85.
In de regio Rotterdam lijkt het voor deze groep sinds begin 2012 moeilijker een AWBZ-indicatie te krijgen voor begeleid wonen als zij alleen een opvangvraag hebben. Zij zouden opgevangen moeten worden in de maatschappelijke opvang, maar daar geldt voor de meeste plekken dat LVB een contra-indicatie is. Voor deze groep is het aanvragen van een uitkering vaak al een grote opgave. Tegenwoordig geldt een inspanningsverplichting van een periode van vier tot zes weken waarin de aanvrager van de uitkering zelf eerst enkele acties moet uitvoeren (bijvoorbeeld

inschrijven bij een school, CV actualiseren of solliciteren bij enkele potentiële werkgevers). Voor de groep jongeren en volwassenen met LVB is dit vaak al te hoog gegrepen.

5. Moeilijk plaatsbare jongeren en volwassenen.

Dit zijn jongeren en volwassenen met ernstige gedragsproblemen, vaak in combinatie met verslaving. De instellingen die hulp aan hen kunnen bieden worden strenger in wie er precies binnen hun doelgroep valt. Hierdoor worden jongeren en volwassenen met ernstige gedragsproblemen vaker afgewezen bij een instelling of vallen zij sneller uit. Er zijn signalen dat dit voorheen voornamelijk volwassenen (23 jaar en ouder) betrof, maar dat er nu ook een jongere groep (18/19 jaar) moeilijk plaatsbaar is.

6. Gezinnen.

Een groot deel van de gezinnen dat zich meldt bij Centraal Onthaal wordt teruggestuurd vanwege het ontbreken van OGGZ-problematiek. Daarmee behoren deze gezinnen niet tot de doelgroep van Centraal Onthaal. Een deel van deze afgewezen gezinnen zal verder in de problemen raken, en in de toekomst alsnog tot de doelgroep van Centraal Onthaal gaan behoren.

Zoals eerder aangegeven is in overleg met de opdrachtgever ervoor gekozen de volgende drie groepen nader te onderzoeken:

1. Jongeren en volwassenen met LVB;
  2. EU-arbeidsmigranten;
  3. Marginaal gehuisveste jongeren die werkloos zijn of een opleiding volgen én schulden hebben.
- Het is de verwachting dat in deze groepen ook gezinnen die dakloos dreigen te raken vertegenwoordigd zijn. Hier wordt extra aandacht aan besteed in de interviews met professionals. Daarnaast is er enige overlap tussen de verschillende groepen; in de groep marginaal gehuisveste jongeren bevinden zich bijvoorbeeld ook jongeren met een LVB. In de volgende paragrafen worden de groepen uitgebreid beschreven op basis van de verzamelde gegevens in de verdiepende en verifiërende fase.

3.2 Verdiepen en verifiëren: jongeren en volwassenen met LVB

De resultaten uit de verdiepende fase laten zien dat de groep jongeren en volwassenen met LVB aan het toenemen is. Er worden inderdaad strengere eisen gesteld aan het toekennen van een AWBZ-indicatie voor begeleid wonen. Dit beeld wordt bevestigd door de professionals die de gestructureerde vragenlijst hebben ingevuld: zeventien van de eenentwintig professionals gaf aan in zijn of haar dagelijkse werk te merken dat een AWBZ-aanvraag vaker wordt afgewezen. We hebben de professionals in de gestructureerde vragenlijst gevraagd een schatting te maken van de grootte van de groep jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie meer krijgt, maar dit bleek onmogelijk.

Een AWBZ-indicatie is gericht op langdurige zorg. De strengere eisen die tegenwoordig gesteld worden, hebben te maken met beleidsregels die door de overheid aan het Centrum Indicatiestelling Zorg (CIZ) zijn opgelegd. Bij het bepalen van een LVB wordt beter gekeken naar de actualiteit van de IQ-test en de omstandigheden waaronder deze is afgenomen (is er bijvoorbeeld voldoende rekening gehouden met een eventuele taalbarrière). Ook wordt strenger gekeken naar de stappen die zijn

genomen richting reguliere zorg, dus de maatschappelijke opvang, maatschappelijk werk of bijvoorbeeld verslavingszorg of GGZ (indien nodig), voordat een aanvraag voor AWBZ-indicatie wordt ingediend. Personen met een IQ tussen de 70 en 85 met ernstige problematiek komen nog wel steeds in aanmerking voor een AWBZ-indicatie voor begeleid wonen. Er zijn echter nog steeds plannen de AWBZ voor personen met een IQ tussen de 70 en 85 af te schaffen, waardoor ook mensen met ernstige problematiek niet meer in aanmerking komen voor langdurige zorg, maar een aanspraak moeten doen op ambulante begeleiding. Vanaf 2015 zal de AWBZ gedecentraliseerd worden naar de WMO³. Welke gevolgen dit precies heeft voor de hier beschreven doelgroep is nog onduidelijk.

3.2.1 Kenmerken van de groep

Uit de informatie van professionals blijkt dat de groep jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie (meer) krijgt zeer divers is. Ook jonge moeders komen voor in deze groep. Vaak gaat het dan om meisjes die op jonge leeftijd uit huis zijn gegaan, inmiddels meer dan één kind hebben, waardoor het moeilijk is een geschikte opvangplek voor hen te vinden. De etnische herkomst van de groep jongeren en volwassenen met LVB is vergelijkbaar met de verdeling van etnische groepen in Rotterdam. Het gaat vaak om mensen met een IQ tussen de 70 en 85 (zwakbegaafdheid), of de persoon in kwestie wil niet geïndiceerd worden, waardoor het IQ onbekend is. In de gestructureerde vragenlijst gaven enkele professionals daarnaast aan dat het ook voor mensen met een IQ tussen de 50 en 70 moeilijker is geworden een AWBZ-indicatie te krijgen. Daarnaast bleek uit de gestructureerde vragenlijst dat sommige professionals denken dat de IQ-grens voor een AWBZ-indicatie al verlaagd is naar 70, hoewel dit nog steeds plannen zijn en dus niet het geval is.

Veel kenmerken van de groep jongeren en volwassenen met LVB die door de professionals genoemd zijn, zijn typerend voor mensen met een LVB. Zo hebben ze moeite om overzicht over hun situatie te krijgen, zien ze niet of nauwelijks oorzaak-gevolg relaties van hun eigen acties, en zijn ze kwetsbaar om misbruikt te worden door anderen. Dit laatste is vaak in verband met criminele activiteiten. Ze worden bijvoorbeeld ingezet als drugsrunner of ze worden op de uitkijk gezet bij een inbraak. Dit bleek ook al uit de literatuur die in de verkennende fase is bestudeerd (Bransen, Schipper, Mutsaers, Haverman, & Blekman, 2008; Hammink & Schrijvers, 2012).

Uit de semi-gestructureerde interviews met professionals kwam naar voren dat jongeren en volwassenen met LVB vaak regulier onderwijs gevolgd hebben. Dit werd door de helft van de professionals in de gestructureerde vragenlijst bevestigd. Zij gaven aan dat personen uit deze groep vaak zijn begonnen aan regulier onderwijs, maar dit niet hebben afgemaakt. Een ander kenmerk was dat jongeren en volwassenen met LVB in de problemen raken als een stabiele factor in hun leven wegvalt, bijvoorbeeld het verlies van werk of een relatiebreuk. Dit werd herkend door zestien van de twintig professionals in de gestructureerde vragenlijst. Zij noemden het wegvallen van het sociale netwerk (vrienden of familie) en het wegvallen van inkomen als belangrijkste factoren die samenhangen met dakloos worden.

---

³ WMO = Wet Maatschappelijke Ondersteuning

3.2.2 Problemen van de groep

Problemen waarmee jongeren en volwassenen met LVB te maken hebben, zijn zowel door professionals als door de doelgroep zelf benoemd.

Professionals

Alle respondenten uit de verdiepende fase noemden schulden als een belangrijk probleem onder deze groep. De schulden worden veroorzaakt door huurachterstand of een achterstand in betaling van de zorgverzekering, en bij jongeren ook door studieschulden. Ook het bestellen (en niet betalen) van artikelen bij online postorderbedrijven, het afsluiten van telefoonabonnementen en acties via straatverkopers kunnen zorgen voor oplopende schulden. Hoewel uit de interviews naar voren kwam dat bij jongeren en volwassenen met LVB ook sprake kan zijn van niet-saneerbare schulden, bijvoorbeeld veroorzaakt doordat zij zijn ingezet als katvanger⁴, gaven slechts enkele professionals in de gestructureerde vragenlijst aan dit te herkennen bij hun cliënten.

Naast schulden is bij deze groep vaak sprake van psychiatrische problematiek, zoals depressieve klachten. In de gestructureerde vragenlijst noemden professionals ook verslaving, persoonlijkheidsstoornissen, angststoornissen en PTSS als voorkomende psychische problemen. Wat betreft verslavingsproblematiek is er een verschil tussen jongeren en volwassenen. Bij jongeren gaat het vooral om cannabisgebruik, terwijl bij volwassenen ook alcoholgebruik of andere middelen een rol kunnen spelen (zie ook: Hammink & Schrijvers, 2012). De respondenten gaven in de verdiepende fase aan dat de jongeren en volwassenen met LVB veel teleurstellingen en faalervaringen in hun leven hebben gekend, waardoor ze beschadigd zijn. De professionals noemden geen specifieke lichamelijke problemen voor deze groep.

De meeste personen in deze groep hebben al langere tijd geen eigen huisvesting en slapen bij familie of vrienden op de bank. Dit werd door twaalf van de twintig professionals in de gestructureerde vragenlijst bevestigd. Sommigen zijn al meerdere keren ingestroomd in de maatschappelijke opvang, maar ook elke keer weer uitgevallen.

Mensen uit de doelgroep

De oorzaken die de respondenten zelf noemden voor hun dakloosheid waren onder andere problemen thuis (ruzie met ouders of partner), overlastgevend gedrag voor de omgeving, middelengebruik en schulden. Alle respondenten gaven aan al vanaf jonge leeftijd problemen te hebben. Twee van de respondenten hebben in detentie gezeten en één van hen is nog steeds crimineel actief. Hoewel de vijf respondenten uit de doelgroep nu onderdak hebben, waren zij hiervoor alle korte of langere tijd dakloos. De meesten sliepen dan bij familie en vrienden, maar dit ging vaak niet lang goed door gedragsproblemen, agressie of middelengebruik.

Alle respondenten hebben schulden. Deze worden onder andere veroorzaakt door onterecht verkregen toeslagen, bankfraude, leningen, boetes en abonnementen. Eén van de respondenten had problemen met zijn lichamelijke gezondheid, de andere respondenten waren fysiek gezond. Twee

---

⁴ Een katvanger is iemand die in naam eigenaar of houder van een voertuig, bedrijf, bankrekening of iets dergelijks is, met als doel om de werkelijke eigenaar of houder buiten bereik van de justitiële autoriteiten te houden.

respondenten gaven aan in het verleden alcoholverslaafd te zijn geweest. Tot slot heeft één van de respondenten op het moment van interviewen nog problemen met justitie, terwijl een andere respondent in het verleden vaak heeft vastgezet.

3.2.3 Geboden hulp

Ook de resultaten over geboden hulp zijn zowel op gegevens van professionals (semi-gestructureerde interviews en de gestructureerde vragenlijst) en van de doelgroep zelf (semi-gestructureerde interviews) gebaseerd.

Professionals

Uit de verdiepende fase bleek dat er voor de groep jongeren en volwassenen met LVB die marginaal gehuisvest of dakloos is (nog) niet voldoende hulp beschikbaar is, of dat deze hulp niet op de juiste manier wordt ingezet. Het CIZ is strenger geworden in het toekennen van een AWBZ-indicatie. Het CIZ gaat er daarbij vanuit dat personen met een IQ tussen de 70 en 85 zonder ernstige bijkomende problematiek geholpen kunnen worden door de reguliere hulpverlening, zoals de GGZ, maatschappelijke opvang of algemeen maatschappelijk werk. In de gestructureerde vragenlijst hebben we de professionals hierover de volgende stelling voorgelegd: 'Voor de jongeren en volwassenen die geen AWBZ-indicatie krijgen is er nog te weinig geprobeerd reguliere hulpverlening in te zetten om hun situatie te stabiliseren'. Acht van de professionals was het oneens met deze stelling en zes professionals gaven aan geen mening te hebben. Belangrijk argument om het oneens te zijn met de stelling, was dat LVB in de reguliere hulpverlening vaak geldt als een contra-indicatie voor opvang of hulp. Bovendien vallen jongeren en volwassenen met LVB eerder uit in de reguliere hulpverlening, omdat zij overvraagd worden. Uit eerder IVO-onderzoek blijkt ook dat de begeleiding in de reguliere hulpverlening onvoldoende afgestemd is op mensen met een LVB (Hammink & Schrijvers, 2012). Zeventien van de 21 professionals die de gestructureerde vragenlijst hebben ingevuld bevestigden dit.

Sinds enkele maanden beschikt Middin in Rotterdam over een opvangvoorziening voor de groep LVB'ers die dakloos is en niet terecht kan in de maatschappelijke opvang. Middin is een (licht) verstandelijk gehandicaptenzorginstelling in Rotterdam. Er is sprake van co-financiering vanuit de AWBZ en de WMO. Voorwaarde voor plaatsing is dat cliënten onder bewindvoering worden geplaatst, zodat de woningbouwvereniging (die de woningen ter beschikking stelt) de garantie heeft dat de huur betaald wordt. Cliënten van deze opvangvoorziening ontvangen ambulante begeleiding vanuit Middin. Uniek aan de opvang is de 24-uurs achterwacht: cliënten kunnen op ieder moment van de dag bellen voor hulp of vragen. In totaal zijn 20 plekken beschikbaar, die momenteel allemaal in gebruik zijn.

Naast deze opvang van Middin is er in de maatschappelijke opvang een voorziening voor jongeren en volwassenen met LVB, namelijk het Kreekrpad van het Leger des Heils. Het Kreekrpad is een 24-uursvoorziening specifiek gericht op jongeren en volwassenen (ook jonge moeders) met LVB en verslavingsproblematiek die dak- of thuisloos zijn geworden. Om in aanmerking te komen voor een opvangplek bij het Kreekrpad moet echter wel een AWBZ-indicatie zijn toegekend.

Mensen uit de doelgroep

De vijf respondenten ervoeren de begeleiding die zij krijgen vanuit de zorginstellingen (Middin, Mozaik en Leger des Heils) als prettig. Alle respondenten krijgen hulp bij hun financiële situatie, waaronder schuldsanering, budgetbeheer of bewindvoering. De respondenten die aangaven in het verleden problemen te hebben gehad met alcoholgebruik, zijn daarvoor behandeld in de verslavingszorg. Op de vraag of de gemeente meer had kunnen doen om te voorkomen dat de respondenten in het verleden dakloos waren geworden, gaven de respondenten aan dat dat niet het geval is; ze gaven aan zelf schuld te hebben aan hun dakloosheid. Eén van de respondenten vond wel dat zijn schuldsanering eerder opgestart had kunnen worden, maar zijn eerdere aanvraag voor schuldsanering werd geweigerd vanwege bankfraude.

3.3 Verdiepen en verifiëren: EU-arbeidsmigranten

In de open interviews van de verkennende fase werden EU-arbeidsmigranten niet door alle respondenten herkend als groep (potentiële) nieuwe daklozen in Rotterdam. Ook in de semi-gestructureerde interviews met professionals in de verdiepende fase zijn de antwoorden tegenstrijdig als het gaat om het al dan niet toenemen van de groep (dreigend) dakloze EU-arbeidsmigranten. In de gestructureerde vragenlijst was wel het merendeel van de professionals (zeven van de negen) het erover eens dat het aantal EU-arbeidsmigranten dat dakloos dreigt te worden toeneemt.

In de verdiepende fase hebben we breed gekeken naar alle EU-arbeidsmigranten, waarbij de meest in het oog springende groepen de Midden- en Oost-Europeanen en de Zuid-Europeanen (met name Portugezen en Spanjaarden) zijn. Voor Zuid-Europeanen hebben we geen signalen gekregen dat zij in toenemende mate kwetsbaar zijn voor dakloosheid. We hebben daarom voornamelijk de groep Midden- en Oost-Europeanen nader in beeld gebracht. Sinds mei 2007 hebben werknemers uit Polen en zeven andere Midden- en Oost-Europese (MOE-) landen volledige toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt, en is hun aantal in Nederland sterk toegenomen. In januari 2007 traden Bulgarije en Roemenië toe tot de EU, en vanaf 1 januari 2014 zal de Nederlandse arbeidsmarkt voor hen vrij toegankelijk zijn. Een typerend aspect van de toestroom van arbeidsmigranten uit de MOE-landen is dat een substantieel aandeel zich niet inschrijft bij de gemeentelijke basisadministratie. Uit de bestudeerde literatuur blijkt dat hier meerdere redenen voor kunnen zijn: ze verblijven slechts enkele maanden in Nederland, ze hebben geen legale huisvesting of ze zijn er niet van op de hoogte dat ze zich moeten inschrijven (Snel et al., 2011).

3.3.1 Kenmerken van de groep

Uit de interviews met professionals blijkt dat in Rotterdam met name de groep Poolse EU-arbeidsmigranten kwetsbaar is voor dakloosheid. Professionals gaven aan dat Poolse EU-arbeidsmigranten ten opzichte van bijvoorbeeld Bulgaren en Roemenen individualistischer zijn. Polen komen vaak op eigen gelegenheid naar Nederland, terwijl Bulgaren en Roemenen over het algemeen in groepen komen of in Nederland al vrienden of familie kennen waar zij zich bij aansluiten. Bulgaren en Roemenen hebben daarmee een sterker sociaal netwerk, waardoor ze minder risico lopen dakloos te worden op het moment dat zij bijvoorbeeld hun werk kwijtraken. Zij kunnen dan vaak wel bij iemand op de bank slapen. In de gestructureerde vragenlijst gaven drie van de negen professionals

aan Poolse arbeidsmigranten het meest kwetsbaar te vinden om dakloos te worden. Aanvullende redenen die zij hiervoor gaven, waren dat onder Poolse arbeidsmigranten meer alcohol- en/of drugsverslaving voorkomt, en dat werk en woning vaak aan elkaar gekoppeld zijn. Dit laatste blijkt ook uit eerder onderzoek naar arbeidsmigranten in Nederland: als iemand zijn werk kwijt raakt, raakt hij of zij ook zijn woning kwijt (Snel et al, 2011).

Er is een behoorlijke groep jonge Poolse EU-arbeidsmigranten, tussen de 20 en 30 jaar, die (dreigend) dakloos is in Rotterdam. Vaak zijn dit alleenstaande mannen, maar het kunnen ook vrouwen of stelletjes zijn. De respondenten in de verdiepende fase gaven aan dat een deel van de groep kwetsbare EU-arbeidsmigranten niet (meer) wil werken. Zij zijn verslaafd, slapen in kraakpanden of portieken en werken hooguit een paar dagen achter elkaar om een beetje geld te verdienen waarmee ze weer even vooruit kunnen.

3.3.2 Problemen van de groep

Problemen waarmee EU-arbeidsmigranten te maken hebben, zijn zowel door professionals als door de doelgroep zelf benoemd.

Professionals

Een belangrijk probleem van deze groep kwetsbare EU-arbeidsmigranten in Rotterdam is dat zij niet rechthebbend zijn. Dit houdt in dat ze nog niet lang genoeg in Nederland gewerkt hebben of in Rotterdam wonen om recht te hebben op een uitkering bij verlies van hun inkomstenbron. Zij kunnen vrij snel dakloos raken, omdat zij dit financiële vangnet missen. Bovendien woont een deel van de arbeidsmigranten, voornamelijk Poolse arbeidsmigranten, in huisvesting die door de werkgever geregeld is. Op het moment dat zij ontslagen worden, zijn zij ook hun huisvesting kwijt.

De beschikbaarheid aan werk voor de groep kwetsbare EU-arbeidsmigranten is de afgelopen jaren sterk afgenomen. Een aantal jaren geleden was het niet ongewoon dat een arbeidsmigrant meer dan 40 uur in de week kon werken, maar door de toename van het aantal EU-arbeidsmigranten wordt dezelfde hoeveelheid werk nu verdeeld over veel meer werknemers. Het komt dus regelmatig voor dat iemand van een fulltime werkweek terug is gegaan naar een paar dagen werk per week. Dit heeft uiteraard ook financiële consequenties. De geïnterviewde professionals zagen een duidelijke toename in het aantal EU-arbeidsmigranten dat schulden heeft. Dit beeld werd bevestigd in de gestructureerde vragenlijst. De migranten hebben werk (gehad), maar kunnen de huur of hypotheek niet meer opbrengen. Het gaat voornamelijk om schulden van vaste lasten zoals huur, zorgverzekering of gas, water en elektra.

Tot 1 januari 2014 moeten Bulgaarse en Roemeense arbeidsmigranten een tewerkstellingsvergunning (twv) krijgen voordat zij aan het werk kunnen. Deze moet worden aangevraagd door de werkgever, maar werkgevers vragen deze nauwelijks nog aan. Veel van de Bulgaren en Roemenen schrijven zich daarom met een eigen bedrijf in bij de Kamer van Koophandel, vaak gespecialiseerd in timmerwerk, loodgieterij of andere praktische beroepen. Vanwege de concurrentie is het voor hen echter moeilijk een volledig inkomen te genereren uit hun eigen bedrijf, waardoor soms hele gezinnen dakloos dreigen te worden.

Een deel van de groep kwetsbare EU-arbeidsmigranten had al problemen op het moment dat zij naar Nederland kwam. Zij waren bijvoorbeeld al verslaafd (geweest) of hadden een psychiatrische stoornis op het moment dat zij hun land van herkomst verlieten. Vier van de negen professionals die de gestructureerde vragenlijst hebben ingevuld, herkennen dit bij de groep die ze in hun dagelijkse werk tegenkomen. Zo lang ze stabiele huisvesting en werk hebben, gaat het vaak goed in Nederland, maar op het moment dat deze stabiele factoren wegvallen, zijn zij kwetsbaar om terug te vallen in de verslaving of om opnieuw psychisch problemen te krijgen. Qua type middelen is het middelengebruik van EU-arbeidsmigranten divers, zowel alcohol, cannabis als verschillende typen harddrugs worden regelmatig gesignaleerd. Opvallend is dat (het injecteren van) heroïne door verschillende professionals in de verdiepende fase genoemd werd als een drug die in opmars is onder Poolse EU-arbeidsmigranten, terwijl heroïnegebruik in Nederland in de laatste jaren juist is afgenomen (Wisselink, Kuijpers, & Mol, 2012). Heroïne is een veelvoorkomend middel in Polen en wordt daar ook geproduceerd.

Een klein deel van de groep kwetsbare EU-arbeidsmigranten heeft ernstige psychische problemen, bijvoorbeeld een psychotische stoornis.

In Rotterdam is een groep oudere Poolse mannen met verslavingsproblematiek aanwezig, die niet kan of wil terugkeren naar hun vrouw en kinderen in Polen. Bij hen speelt schaamte een rol: zij zijn naar Nederland gekomen voor een betere toekomst voor zichzelf en hun gezin, maar hebben daarin gefaald en zijn alleen maar verder in de problemen gekomen.

Tot slot is een taalbarrière een belangrijk probleem onder deze doelgroep. Met name voor gezinnen waarvan de kinderen naar school gaan is dit een obstakel. Vaak spreken de kinderen niet of nauwelijks Nederlands op het moment dat zij instromen in het basisonderwijs.

Mensen uit de doelgroep

De oorzaken voor dakloosheid onder de vier geïnterviewde vrouwelijke EU-arbeidsmigranten liepen uiteen. Eén van hen gaf aan huisvesting te hebben gehad via een uitzendbureau, en raakte die kwijt op het moment dat zij het werk kwijtraakte. Een andere respondent was door haar vrienden voorgelogen over huisvesting toen zij naar Nederland kwam, wat ertoe leidde dat zij meteen bij aankomst in Nederland dakloos werd. De twee andere respondenten leefden al marginaal gehuisvest met een partner en werden dakloos door een relatiebreuk.

Voor alle respondenten geldt dat zij de Nederlandse taal niet goed beheersen, waardoor het voor hen moeilijk is om de juiste weg te vinden in het zoeken van een baan, woning of hulpverlening. Voor één van de respondenten zorgde de taalbarrière er ook voor dat zij in een kraakpand ging wonen, terwijl zij dacht dat dit legale huisvesting met een huurcontract was. De politie heeft haar daar uiteindelijk uitgezet. De respondenten hebben allemaal schulden, maar deze schulden zijn (nog) niet problematisch. Zij gaven aan dat het ging om een maand achterstallige betaling van de zorgverzekering of een huurachterstand van een paar maanden. De meesten van hen hebben een inkomen, waardoor zij hun rekeningen kunnen betalen. Alle respondenten gaven aan problemen te hebben (gehad) met hun lichamelijke gezondheid, onder andere vanwege zwangerschap. Eén van de respondenten is daarnaast alcoholverslaafd geweest, maar is inmiddels drie jaar gestopt met drinken. Tot slot gaven twee respondenten aan problemen met justitie te hebben vanwege boetes.

3.3.3 Geboden hulp

Ook de resultaten over geboden hulp zijn zowel op gegevens van professionals (semi-gestructureerde interviews en de gestructureerde vragenlijst) en van de doelgroep zelf (semi-gestructureerde interviews) gebaseerd.

Professionals

Omdat de meeste EU-arbeidsmigranten die dakloos (dreigen te) raken geen recht hebben op een uitkering en ook niet toegelaten worden tot de maatschappelijke opvang (vanwege geen geldige verblijfstitel en/of geen regiobinding), kunnen zij vaak geen aanspraak maken op reguliere zorg. Als zij zich melden bij Centraal Onthaal, worden zij wel eens doorverwezen naar algemeen maatschappelijk werk, die hun mogelijk verder kan adviseren. Ook heeft de gemeente Rotterdam een nationaliteitsvoorlichter in dienst die kan fungeren als tussenpersoon tussen de arbeidsmigrant en verschillende gemeentelijke diensten.

De hulpverlening aan kwetsbare EU-arbeidsmigranten is voornamelijk gericht op terugkeer naar het land van herkomst. Zo is sinds 2013 de organisatie Barka actief in Rotterdam. Deze organisatie is erop gericht werkloze, dakloze en verslaafde arbeidsmigranten (overwegend van Poolse afkomst) weer aan het werk te krijgen of te laten terugkeren naar het land van herkomst. Barka regelt opvang in het land van herkomst en het vervoer ernaar toe. In Utrecht is Barka al langer actief, en heeft daar successen behaald. Zo zijn in Utrecht 70 arbeidsmigranten via Barka teruggekeerd naar het land van herkomst. Mogelijk keert een deel van deze groep later weer terug naar Nederland, maar gezien de eerste ervaringen gaat het om incidenten.

Daarnaast is er de mogelijkheid voor psychiatrische patiënten die in Nederland zijn opgenomen in een kliniek om via EU-care terug te keren naar een kliniek in het land van herkomst. EU-care is een samenwerkingsprogramma van de Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V) en de GGD Rotterdam Rijnmond.

Voor dakloze EU-arbeidsmigranten die niet terugkeren naar het land van herkomst, en die ook niet worden toegelaten tot de maatschappelijke opvang, bestaat wel de mogelijkheid van dagopvang. Op de dagopvang kunnen zij zich douchen en krijgen ze wat te eten.

Vijf van de negen professionals die de gestructureerde vragenlijst hebben ingevuld vonden dat er onvoldoende hulpverlening beschikbaar is voor de groep EU-arbeidsmigranten die dakloos dreigt te raken. Zij gaven hierbij als toelichting dat deze groep beperkt toegang heeft tot voorzieningen in de maatschappelijke opvang. Twee professionals gaven aan dat er meer voorlichting nodig is over werk en huisvesting in Nederland vóór aankomst in Nederland om zo meer realistische verwachtingen bij de doelgroep te creëren.

Mensen uit de doelgroep

Drie van de vier geïnterviewde EU-arbeidsmigranten is door de Sisters of Charity geholpen met onderdak, kleding en voedsel. Ook zorgen de zusters voor opvang voor de kinderen wanneer de moeder moest werken. Daarnaast heeft één van de respondenten hulp gekregen van de Pauluskerk, onder andere financiële hulp bij het betalen van huur, boodschappen en ziekenhuisrekeningen. Zij gaf echter aan dat de Pauluskerk nu geen hulp meer biedt aan mensen van Poolse herkomst. Verdere

hulp die de respondenten kregen was voornamelijk van mensen die zij kenden of die zich hun lot aantrokken. Voor de problemen met hun lichamelijke gezondheid en zwangerschap hebben zij wel reguliere medische hulp gekregen.

Op de vraag wat de gemeente had kunnen doen om dakloosheid te voorkomen, gaven alle respondenten aan dat zij vonden dat de gemeente niets voor hen had kunnen doen. Zij legden de verantwoordelijkheid voor hun dakloosheid bij zichzelf.

3.4 Verdiepen en verifiëren: marginaal gehuisveste jongeren met schulden

De derde groep van dreigend dakloze personen in Rotterdam die lijkt toe te nemen is de groep marginaal gehuisveste jongeren met schulden (Tuynman & Planije, 2012). Zowel bij het Jongerenloket als bij het Jongeren Informatie Punt (JIP) is dit de grootste groep die zich meldt met een hulpvraag. Elf van de vijftien professionals die in de gestructureerde vragenlijst aangaven de groep marginaal gehuisveste jongeren met schulden te herkennen in hun dagelijkse werk, gaven aan dat de groep toeneemt.

De groep lijkt voornamelijk toe te nemen door de complexe hedendaagse maatschappij in combinatie met de economische situatie in Nederland. Er wordt van jongeren vanaf 18 jaar verwacht dat ze financieel zelfredzaam zijn, maar in de praktijk is dit vaak (nog) niet het geval (Barendregt & Rodenburg, 2013). Bovendien is de jeugdwerkloosheid hoog (CBS, 2013), zeker ook in Rotterdam. Andere verklaringen die professionals in de gestructureerde vragenlijst gaven voor de toename van marginaal gehuisveste jongeren met schulden zijn een meer nonchalante houding van de jongere generatie ten aanzien van schulden en geld lenen, gebrek aan financiële opvoeding en het gemak waarmee tegenwoordig op krediet gekocht kan worden.

3.4.1 Kenmerken van de groep

Het IVO deed eerder onderzoek naar de groep kwetsbare jongeren met schulden (Barendregt & Rodenburg, 2013). Uit dit onderzoek kwam naar voren dat bij deze jongeren vaak sprake is van een samenspel tussen individuele kenmerken (gebrekkige vaardigheid, zelfoverschatting), gezinskenmerken (vaak afkomstig uit gezinnen met schulden en/of (g)eenoudergezinnen) en groepskenmerken (uitgaan, de juiste kleding en accessoires), dat zorgt voor schulden bij het volwassenen worden. In het huidige onderzoek werden deze kenmerken ook genoemd. Jongeren die 18 jaar worden hebben ineens veel meer financiële verantwoordelijkheid en vrijheid, maar missen vaak de financiële opvoeding en vaardigheden om daar op een juiste manier mee om te gaan. Tien van de vijftien professionals die de gestructureerde vragenlijst hebben ingevuld, bevestigen dat deze jongeren een gedegen financiële opvoeding missen, onder andere omdat ouders zelf ook schulden hebben.

Het gaat dus voornamelijk om jongeren vanaf 18 jaar die meer zelfstandig (moeten) worden. Het betreft zowel jongens als meisjes. In de semi-gestructureerde interviews werden Antilliaanse jongeren genoemd als een groep die wellicht meer kwetsbaar is om (dreigend) dakloos te raken, omdat zij soms met verkeerde verwachtingen of onder valse voorwendselen naar Nederland komen. Zij mogen dan bij een familielid verblijven, maar worden vrij abrupt op straat gezet als ze geen inkomsten binnenbrengen of als het ontvangende familielid zelf verhuist of het zat is om de jongere

op te vangen. Vier van de vijftien professionals die in hun dagelijks werk marginaal gehuisveste jongeren tegenkomen, bevestigen dit beeld in de gestructureerde vragenlijst. De overige professionals die de gestructureerde vragenlijst invulden gaven aan dat de verdeling naar etnische herkomst in deze groep gelijk is aan die van de Rotterdamse bevolking.

De jongeren in deze groep zijn vaak laag opgeleid. Dit werd door driekwart van de professionals die de gestructureerde vragenlijst hebben ingevuld herkend. Bovendien is er een duidelijke overlap met de groep jongeren met LVB die kwetsbaar is om dakloos te worden. Daarnaast kan sprake zijn van gedragsproblematiek of autistische kenmerken, waardoor deze jongeren het lastig vinden overzicht te krijgen over hun situatie.

Een ander kenmerk van de groep marginaal gehuisveste jongeren met schulden is dat hun sociale vaardigheden (nog) niet optimaal ontwikkeld zijn. Dit komt bijvoorbeeld naar voren als zij een telefoongesprek met een schuldeiser moeten voeren. Ook hebben de marginaal gehuisveste jongeren vaak geen stabiel sociaal netwerk. Zij kunnen wel even onderdak krijgen bij vrienden of familie, maar kunnen nergens voor langere tijd terecht. Tien van de vijftien professionals die de gestructureerde vragenlijst hebben ingevuld bevestigden dat deze jongeren vaak geen stabiel sociaal netwerk hebben. Dit instabiele netwerk kan een oorzaak zijn van de marginale huisvesting (jongeren kunnen nergens langere tijd of permanent verblijven), maar het kan ook een gevolg van de marginale huisvesting zijn (relaties komen onder druk te staan omdat jongeren een beroep doen op een slaapplek).

In de groep marginaal gehuisveste jongeren met schulden komen ook tienermoeders voor. Eén van de geïnterviewde professionals in de verdiepende fase had de indruk dat deze jonge moeders hoge eisen stellen aan de hulpverlening. Zij willen niet begeleid wonen in groepsverband, maar willen hun eigen huisje en alles meteen zelfstandig doen. Hoewel de meeste marginaal gehuisveste jongeren met schulden niet altijd goed weten waar ze recht op hebben met betrekking tot uitkering, toeslagen en andere financiële tegemoetkomingen, weten de jonge moeders dit vaak wel precies.

3.4.2 Problemen van de groep

Problemen waarmee marginaal gehuisveste jongeren met schulden te maken hebben, zijn zowel door professionals als door de doelgroep zelf benoemd.

Professionals

Uit de interviews met professionals komt naar voren dat bijna alle jongeren in deze groep geen inkomsten hebben, of ze hebben een uitkering of studiefinanciering. Voor een deel van de groep komt dit doordat zij nog op school zit, voor een ander deel komt dit doordat de jongeren moeilijk aan werk kunnen komen. Met name jongeren van niet-Nederlandse herkomst ervaren dat zij moeilijk een baan kunnen vinden.

Schulden zijn een groot probleem onder de groep marginaal gehuisveste jongeren. Vaak is dit ook de reden waarom zij niet (meer) een eigen woning hebben. Volgens de respondenten in de verdiepende fase en in de gestructureerde vragenlijst worden de grootste schulden onder deze jongeren veroorzaakt door huurachterstand en het niet betalen van de zorgverzekering. Ook

studiefinanciering werd genoemd als een belangrijke schuldenbron. Jongeren laten bijvoorbeeld hun studiefinanciering langer doorlopen dan waar ze recht op hebben (omdat ze bijvoorbeeld gestopt zijn met studeren), om toch een inkomen te handhaven. Opvallend is dat de telefoonrekening(en) over het algemeen wel betaald wordt, omdat jongeren veel waarde hechten aan hun telefoon.

De meeste marginaal gehuisveste jongeren missen een goede financiële opvoeding. Zij hebben geen overzicht over hun eigen financiële situatie en hebben niet altijd zicht op de oorzaak-gevolg relatie waardoor hun schulden zijn ontstaan. Ook hebben ze vaak te weinig kennis van de financiële tegemoetkomingen waar zij recht op hebben. Dit laatste blijkt ook uit onderzoek van het Nibud onder MBO-studenten. Een deel van de MBO-studenten is niet op de hoogte van hun recht op zorgtoeslag of belastingteruggave, waardoor zij geld laten liggen waar zij wel recht op hebben (Nibud, 2011). De geïnterviewde professionals gaven aan dat het gebrek aan financiële opvoeding al begint bij de ouders. De ouders kunnen zelf schulden hebben, maar het kan ook zo zijn dat zij hun zoon of dochter geen vaardigheden hebben aangeleerd, omdat zij alle financiële zaken voor hun kind opgevangen hebben.

Een deel van de groep marginaal gehuisveste jongeren kampt met problematisch middelengebruik (voornamelijk blowen) of gamen. Deze jongeren missen vaak de motivatie om hun leven weer voldoende op orde te krijgen. Sommige jongeren hebben een taalbelemmering, waardoor ze niet goed weten hoe en wat ze moeten regelen om een inkomen te krijgen of te behouden. Voor hen is het ook moeilijker om werk te vinden.

Mensen uit de doelgroep

De vijf geïnterviewde jongeren met schulden werden dakloos nadat zij thuis problemen kregen. Zo werd één van de respondenten uit huis gezet door zijn ouders omdat hij geen werk had, hadden twee respondenten ruzie met hun ouders of andere familieleden, en was bij twee respondenten sprake van mishandeling of verwaarlozing door de ouders, waardoor zij op jonge leeftijd uit huis zijn gegaan.

Alle respondenten hebben schulden. Deze worden veroorzaakt door boetes, zorgverzekering, telefoonabonnementen en achterstallige betalingen van vaste lasten. De respondenten hadden geen lichamelijke gezondheidsproblemen, maar twee van de respondenten gaven aan dat zij wel psychologische hulp krijgen of hebben gehad. Geen van de respondenten had problemen met justitie op het moment van interviewen.

3.4.3 Geboden hulp

De resultaten over geboden hulp zijn zowel op gegevens van professionals (semi-gestructureerde interviews en de gestructureerde vragenlijst) en van de doelgroep zelf (semi-gestructureerde interviews) gebaseerd.

Professionals

In Rotterdam zijn verschillende organisaties en diensten die hulp bieden aan de groep marginaal gehuisveste jongeren met schulden. In de gestructureerde vragenlijst vonden acht van de vijftien

professionals dat er onvoldoende hulp beschikbaar is voor deze groep jongeren. De redenen hiervoor lagen in de wachtlijsten waarop jongeren geplaatst worden (bijvoorbeeld bij de Kredietbank), onvoldoende samenwerking tussen de hulpverleningsorganisaties en dat veel hulpverlening pas beschikbaar is als je als jongere staat ingeschreven op een adres bij de gemeente (wat voor deze groep vaak niet het geval is).

Als er daadwerkelijk sprake is van (dreigende) dakloosheid kunnen jongeren tot 23 jaar zich melden bij het Centraal Onthaal Jongeren (COJ), onderdeel van het Jongerenloket van de gemeente. Het COJ kan een jongere doorverwijzen naar een begeleid wonen project, waar de jongere onderdak en begeleiding op verschillende leefgebieden krijgt. Als een jongere met schulden begeleid gaat wonen, komt hij of zij in het project 'Jongeren en Schulden' van de gemeente Rotterdam. In dit project werkt een budgetcoach samen met de begeleider van de jongere om gepaste financiële hulp aan de jongere te geven en om hem/haar te motiveren aan de schulden te gaan werken. Een jongere kan zich ook aanmelden bij de Kredietbank Rotterdam (KBR) voor schuldhulpverlening, maar voorwaarde hiervoor is wel het hebben van een inkomen. Eerder kwamen jongeren met studiefinanciering niet in aanmerking voor schuldhulpverlening bij de KBR, maar sinds dit najaar is de KBR gestart met het zogenaamde 'Flexibel Jongerenkrediet', gericht op jongeren met schulden en studiefinanciering.

Jongeren die hulp willen bij hun financiële problemen kunnen ook terecht bij het Jongeren Informatie Punt (JIP), onderdeel van Stichting Jong. Het JIP helpt jongeren overzicht te krijgen in hun financiële situatie, en kan jongeren coachen in het contactleggen met officiële instanties. Hulp van het JIP is geheel vrijwillig. Naast de hulp bij financiële problemen, biedt Stichting Jong de projecten Jong Wonen en Jong Werkt. Jong Wonen is een begeleid wonen project voor jongeren die (dreigend) dakloos zijn. Jong Werkt is een project voor (dreigend) dakloze jongeren die gemotiveerd zijn om aan het werk te gaan. Ze krijgen minimum jeugdloon voor ieder uur dat ze gewerkt hebben, en krijgen ondertussen ook begeleiding bij hun financiële (en in sommige gevallen huisvestings-)problemen. Stichting Jong geeft daarnaast cursussen op het gebied van omgaan met geld voor jongeren op scholen, bij begeleid wonen projecten of bij andere jongerenorganisaties.

Ook op school (MBO) kan een jongere hulp krijgen wanneer hij dreigt dakloos te worden en/of schulden heeft. De schoolmaatschappelijk werker heeft voornamelijk een doorverwijzende functie als een jongere huisvestingsproblemen of financiële problemen heeft. Hij of zij kan de jongere doorverwijzen naar het Jongerenloket (COJ), de Kredietbank of jongerencoaches bij algemeen maatschappelijk werk. Jonge ouders worden doorverwezen naar het Centrum voor Jeugd en Gezin.

Mensen uit de doelgroep

Vier van de vijf geïnterviewde jongeren hebben hulp gekregen van het Jongerenloket. Voor enkelen hield dit in dat zij naar een begeleid wonen project zijn doorverwezen, voor anderen was dit voornamelijk hulp bij het vinden van dagbesteding (school of werk). Eén van de jongeren is bijvoorbeeld doorverwezen naar het project Channel Sport, een programma voor jongeren met schulden die geen werk of opleiding kunnen vinden. Vier van de vijf respondenten krijgt momenteel hulp bij zijn of haar financiën of is in afwachting van het aanvragen van schuldhulpverlening. Eén van de respondenten regelt het afbetalen van zijn schuldeisers zelf.

Twee respondenten hebben een kamer met begeleiding, de andere drie respondenten hebben eigen huisvesting of zijn op zoek naar huisvesting.

Twee respondenten werken via het project Jong Werkt, dit houdt in dat zij per uur betaald worden voor verschillende klussen en wekelijks (financiële) begeleiding krijgen vanuit het JIP.

De respondent met kinderen heeft contact met Jeugdzorg en met een stichting die zich specifiek richt op jonge moeders.

Op de vraag wat de gemeente had kunnen doen om te voorkomen dat de geïnterviewde jongeren dakloos werden, gaven vier van de vijf respondenten aan dat de gemeente daar niks aan had kunnen doen. Zij waren tevreden met de hulp die ze gekregen hebben vanaf het moment dat zij dakloos werden, en gaven aan zelf verantwoordelijk te zijn geweest voor de situatie. Eén van de respondenten gaf echter aan dat er een melding was gemaakt door school van mishandeling door haar vader, maar dat zij vond dat dit niet serieus werd genomen.

3.5 Aanvullen: resultaten focusgroepbijeenkomst

Doel van de focusbijeenkomst met professionals was enerzijds het zoeken naar aanvullende verklaringen voor toename van de drie doelgroepen, en anderzijds het zoeken naar oplossingen of aangrijpingspunten om (dreigende) dakloosheid onder de drie groepen in de nabije toekomst te voorkomen.

3.5.1 Aanvullende verklaringen voor toename van de drie doelgroepen

Jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie (meer) krijgen

Naast de al eerder genoemde redenen van a) het moeilijk verkrijgen van een AWBZ-indicatie en b) een niet-passend hulpaanbod, waardoor de doelgroep uitvalt in de reguliere zorg, werd in de focusgroep gewezen op de betere signalering en registratie van LVB. LVB wordt beter herkend dan vroeger, en daardoor lijkt de groep nu groter dan vroeger.

EU-arbeidsmigranten

Omdat EU-arbeidsmigranten veelal geen recht hebben op maatschappelijke opvang, doen problemen met EU-arbeidsmigranten zich vooral voor in de wijken. In de focusgroep werd erop gewezen dat vanuit de wijken, bijvoorbeeld via de wijkagent, niet de indruk bestaat dat dit een groeiende problematische groep is wat betreft dreigende dakloosheid. Het aantal buitenslapers onder de EU-arbeidsmigranten is beperkt. Wel wordt gevreesd voor een grote toestroom van Bulgaren en Roemenen als na 1 januari 2014 de Europese arbeidsmarkt voor hen vrij toegankelijk is. Omdat er nu al te weinig werk is, kan dit wel tot problemen leiden. De mogelijke toestroom van MOE-landers wordt gezien als een Europees probleem, en daarmee niet als een specifiek probleem voor de gemeente Rotterdam.

Marginaal gehuisveste jongeren met schulden

Naast eerdere verklaringen, waaronder de economische crisis, werd er in de focusgroep op gewezen dat kwetsbare jongeren zich vaak in netwerken van kwetsbare personen bevinden. Een kwetsbaar sociaal netwerk maakt het moeilijk uit een kwetsbare positie te raken. Daarnaast werd genoemd dat de doelgroep van marginaal gehuisveste jongeren met schulden mogelijk niet toeneemt, maar dat

deze groep door mond-op-mond reclame de hulpverlening beter weet te vinden, en bijvoorbeeld eerder bij het Jongerenloket van de gemeente aanklopt. Daarmee is de doelgroep dus, net als bij jongeren en volwassenen met LVB, beter zichtbaar.

Ook was er in de focusgroep aandacht voor de verschillende doelen die diverse instanties met de jongeren nastreven. De KBR wil dat jongeren een vast inkomen behouden, bijvoorbeeld een uitkering of inkomen uit werk, terwijl het Jongerenloket eerst inzet op huisvesting en schulden, zodat de jongeren meer rust krijgen. Daarna adviseert het Jongerenloket jongeren om (weer) een opleiding te volgen. Hiermee maken de jongeren geen aanspraak op een (gemeentelijke) uitkering, maar op studiefinanciering.

3.5.2 Oplossingen en aangrijpingspunten om dakloosheid onder de drie groepen te voorkomen

Jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie (meer) krijgen

Allereerst wezen de aanwezigen bij de focusgroep erop dat de procedures aan de voorkant van de MO om LVB te herkennen en signaleren beter kunnen. Er zouden aan de poort dan al aanpassingen in het aanbod gemaakt kunnen worden. MEE biedt een kortdurende training aan die professionals kan helpen om snel en goed in te schatten wat iemand wel of niet kan. Bij deze doelgroep zijn bepaalde (zelfredzaamheids)vaardigheden namelijk niet te verwachten, waardoor bijvoorbeeld bij een deel van de doelgroep meteen bewindvoering ingezet moet worden.

Omdat de reguliere hulpverlening (nog) niet voldoende is ingericht op de doelgroep met LVB (de juiste methodiek en aanpak voor deze doelgroep wordt in de reguliere zorg vaak niet toegepast), werd tijdens de focusgroepbijeenkomst als mogelijke oplossing genoemd de reguliere hulpverlening beter op te leiden voor cliënten met LVB. Niet alle aanwezigen vonden het echter een taak van medewerkers in de laagdrempelige MO-opvang om maatwerk naar LVB-problematiek te leveren. Een andere oplossingsrichting die werd gezien was dan ook gespecialiseerde opvang, zoals de recent gestarte opvangvoorziening van Middin, uit te breiden. Zeker voor gezinnen waarvan de ouder(s) LVB hebben, is een dergelijke gespecialiseerde opvang buiten de MO gewenst.

Het Kreekrpad probeert cliënten die stabiel zijn dichtbij het Kreekrpad zelfstandig te laten wonen, om zo korte lijnen met de opvangvoorziening te houden. Mocht een cliënt een terugval hebben, dan kan daar snel op ingespeeld worden. Een andere oplossingsrichting die werd genoemd was dan ook ambulante begeleiding in te zetten, dichtbij de intramurale zorg, als een cliënt stabiel is.

De aanwezigen van de focusgroepbijeenkomst maakten zich zorgen over de veranderingen als gevolg van de AWBZ-decentralisatie. Dit leidt tot kortingen op de budgetten voor deze doelgroep. Het maatschappelijk rekruteren van betrokken burgers lijkt na de decentralisatie een grote uitdaging te worden om zorg voor de doelgroep te behouden, zo meenden de aanwezigen.

EU-arbeidsmigranten

Wat dit betreft lijkt een rol weggelegd voor de gemeente om te signaleren, zo vonden de aanwezigen bij de focusgroepbijeenkomst. De wijkteams zijn nu bijvoorbeeld actief in het controleren van huisvesting, maar de laatste geluiden zijn dat deze controles in februari 2014 door bezuinigingen worden stopgezet. Verder is vanuit de lokale en/of rijksoverheid aandacht nodig voor frauduleuze en

uitbuitende praktijken door werkgevers. Daarnaast kunnen initiatieven als die van Barka worden uitgebreid, zo vonden de aanwezigen, bijvoorbeeld voor de doelgroep Bulgaren en Roemenen.

Marginaal gehuisveste jongeren met schulden

Bij deze doelgroep lijkt duidelijk een rol voor de hulpverlening weggelegd, zo meenden de aanwezigen bij de focusgroepbijeenkomst. De hulpverlening gaf zelf aan dat het belangrijk is hun werkwijze meer te laten aansluiten op de leefwereld van jongeren. Er kan ingezet worden op een positieve benadering met korte-termijndoelen.

Daarnaast werd genoemd dat extra aandacht nodig is voor preventie. De KBR geeft nu bijvoorbeeld al voorlichting vanaf de lagere school tot op het MBO, waarbij op het MBO ook aandacht is voor waar jongeren terecht kunnen als er eenmaal schulden zijn. Dergelijke voorlichting is vaak beperkt in omvang. De aanwezigen vonden het een beter streven om les in de eigen financiën op de middelbare school toe te voegen aan het curriculum.

4 Conclusies en aanbevelingen

Doel van het onderzoek was meer inzicht te krijgen in groepen Rotterdammers die kwetsbaar zijn voor dakloosheid. Door de onderzoeksvragen te beantwoorden, worden in dit afsluitende hoofdstuk de resultaten samengevat. Daarnaast worden enkele aanbevelingen gegeven.

4.1 Conclusies

De drie onderzoeksvragen die leidend zijn geweest in het onderzoek, kunnen als volgt beantwoord worden:

1. *Onder welke doelgroepen is een toename in dakloosheid waar te nemen?*

In het onderzoek zijn drie groepen Rotterdammers die (nog) niet in beeld zijn bij de maatschappelijke opvang, maar die wel kwetsbaar zijn voor dakloosheid, in kaart gebracht:

- a) jongeren en volwassenen met een licht verstandelijke beperking (LVB) die geen AWBZ-indicatie (meer) krijgen voor begeleid wonen;
- b) EU-arbeidsmigranten;
- c) marginaal gehuisveste jongeren die schulden hebben, en werkloos zijn of een opleiding volgen.

Uit het onderzoek blijkt dat de groep jongeren en volwassenen met een LVB die geen AWBZ-indicatie voor begeleid wonen krijgt, toeneemt, of in ieder geval beter wordt gesignaleerd. Ook bij de marginaal gehuisveste jongeren met schulden is sprake van een toename. Over toename van de groep EU-arbeidsmigranten is onduidelijkheid. Er is nog geen duidelijke toename te zien in het aantal daadwerkelijk dakloze EU-arbeidsmigranten, maar er zijn wel aanwijzingen dat bepaalde problemen (zoals schulden of werkloosheid) onder deze groep toenemen, waardoor zij meer kwetsbaar zijn om dakloos te worden. Mogelijk neemt de groep toe als op 1 januari 2014 de arbeidsmarkt wordt opengesteld voor Roemenen en Bulgaren.

2. *Welke individuele- en welke omgevingsfactoren kunnen deze toename verklaren?*

Bij de groep jongeren en volwassenen met een LVB gaat het om veranderingen in de AWBZ-indicatie, een niet-passend hulpaanbod en een betere herkenning van de problematiek.

Bij EU-arbeidsmigranten lijkt geen sprake te zijn van een toename, hoewel er wel op wordt gewezen dat door een afname van werkgelegenheid deze groep extra kwetsbaar wordt voor schulden en dakloosheid.

Bij marginaal gehuisveste jongeren met schulden spelen de economische crisis, een kwetsbaar sociaal netwerk, een gebrek aan financiële opvoeding en het beter vinden van de hulpverlening een rol in de toename van de doelgroep.

3. *Welke knelpunten ervaren deze (potentiële) daklozen bij het oplossen van hun (huisvestings)problemen?*

Uit de interviews met mensen uit de doelgroep blijkt dat zij de schuld voor hun dakloosheid bij zichzelf leggen en niet bij de hulpverlening of de gemeente. Over het algemeen zijn zij tevreden met het hulpaanbod.

4.2 Aanbevelingen

Uit het onderzoek blijkt dat de MO (nog) niet voldoende is ingericht op jongeren en volwassenen met een LVB. Middin is recent een opvangvoorziening gestart speciaal voor LVB'ers die niet in de MO terecht kunnen. Deze opvangvoorziening voorziet in een grote behoefte. Uitbreiding van dergelijke gespecialiseerde opvang buiten de MO, zeker voor *gezinnen* met LVB-problematiek, is dan ook aan te bevelen. Daarnaast heeft het Kreekpad positieve ervaringen met het zelfstandig laten wonen van stabiele LVB'ers in de nabijheid van de intramurale zorg, gecombineerd met ambulante begeleiding. Het is aan te bevelen dergelijke initiatieven te blijven volgen en bij blijvend succes uit te breiden. Op korte termijn is het van belang de onduidelijkheid weg te nemen die bij sommige zorgprofessionals bestaat over verlaging van de IQ-grens voor een AWBZ-indicatie van 85 naar 70. Er zijn *plannen* de AWBZ voor personen met een IQ tussen de 70 en 85 af te schaffen. Zolang dit geen realiteit is, kunnen aanvragen voor personen met een IQ tussen 70 en 85 nog steeds worden ingediend.

Omdat de groep kwetsbare EU-arbeidsmigranten veelal niet rechthebbend is, zijn er voor de gemeente nauwelijks mogelijkheden deze groep bij daadwerkelijke dakloosheid op te vangen. Wel is het van belang zicht te blijven houden op de groep kwetsbare EU-arbeidsmigranten, zodat dreigende problemen tijdig gesignaleerd worden, en op landelijk niveau aangekaart kunnen worden.

Om problemen met de doelgroep van marginaal gehuisveste jongeren met schulden te beperken, lijkt het zinvol hulpverleners te trainen in een werkwijze waarin korte-termijndoelen en een positieve benadering centraal staan. Een dergelijke werkwijze sluit beter aan op de leefwereld van jongeren. Om problemen met schulden in de toekomst te voorkomen, is het daarnaast van belang de financiële opvoeding van jongeren te verbeteren.

Referenties

- Barendregt, C., & Rodenburg, G. (2013). *Schuldenproblematiek bij kwetsbare jongeren. Een kwalitatief onderzoek naar kwetsbare jongeren met schulden in Rotterdam*. Rotterdam.
- Braam, R., Verbraeck, H., & Trautmann, F. (2013). *RAR Handboek middelengebruik en verslaving*. Utrecht: CVO & Trimbos-instituut.
- Bransen, E., Schipper, H., Mutsaers, K., Haverman, M., & Blekman, J. (2008). *Aard en omvang van middelengebruik bij licht verstandelijk gehandicapte jongeren*. Utrecht: Trimbos-Instituut.
- CBS (2013). *Kleine toename werkloosheid*. Persbericht 17 oktober 2013.
<http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/6C4BBC64-4749-4901-A81E-1114367A8A14/0/PB13n065.pdf>.
- Federatie Opvang. (2013). *Brief betreft "Algemeen overleg AWBZ 07 november 2013."*
- Hammink, A., & Schrijvers, C. (2012). *Middelengebruik en gokken onder jongeren en volwassenen met een licht verstandelijke beperking in de regio Rotterdam*. Rotterdam.
- Hammink, A., Schrijvers, C., & Van de Mheen, D. (2013). *Daklozen zonder OGGZ-problemen in Rotterdam. Het CVD project Preventie Dakloosheid: kenmerken van cliënten en de werkwijze van voorzieningen*. Rotterdam.
- Nibud. (2011). *MBO'ers in geldzaken. Het financieel gedrag van mbo-studenten*. Utrecht.
- Noordhuizen, S., & Weijters, G. (2013). *Derde meting van de monitor nazorg ex-gedetineerden* (pp. 1–89). Den Haag.
- Snel, E., Burgers, J., Engbersen, G., Ilies, M., Van der Meij, R., & Rusinovic, K. (2011). *Arbeidsmigranten uit Bulgarije, Polen en Roemenië in Rotterdam. Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief*. Rotterdam.
- Tuynman, M., & Planije, M. (2012). *Monitor Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang. Rapportage 2011*. Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Utrecht: Trimbos - instituut.
- Tuynman, M., & Planije, M. (2013). *Monitor Plan van Aanpak Maatschappelijke opvang. Rapportage 2012: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht*. Utrecht.
- Van Straaten, B., Van der Laan, J., Schrijvers, C., Boersma, S., Maas, M., Wolf, J., & Van de Mheen, D. (2012). *Profiel van daklozen in de vier grote steden*. Rotterdam / Nijmegen. Retrieved from <http://www.codag4.nl/publicaties>

Wisselink, D. J. J., Kuijpers, W. G. T. W. G. T., & Mol, A. (2012). *Kerncijfers Verslavingszorg 2011* (p. 94). Houten: Stichting Informatie Voorziening Zorg (IVZ). Retrieved from <http://www.sivz.nl/images/documenten/kerncijfers/2011kerncijfers.pdf>

Bijlage 1. Topiclijst voor semi-gestructureerde interviews met professionals

Beschrijving van de groepen

1. Jongeren en volwassenen met LVB. Deze groep is niet nieuw, maar uit eerdere interviews blijkt dat het moeilijker is voor jongeren en volwassenen met LVB om een AWBZ indicatie te krijgen voor begeleid wonen. Dus op het moment dat zij opvang nodig hebben, kunnen zij vaak niet terecht in de verstandelijk gehandicaptenzorg, maar hun LVB is vaak een contra-indicatie in de maatschappelijke opvang.
2. MOE-landers. Uit eerdere interviews kregen we tegenstrijdige geluiden te horen over deze groep. Een aantal respondenten herkent de groep niet als een nieuwe groep potentiële daklozen, maar andere respondenten gaven aan dat deze groep meer kwetsbaar is voor dakloosheid, omdat er strenger gecontroleerd gaat worden op illegale huisvesting.
3. Potentiële daklozen als gevolg van werkloosheid en schulden (marginaal gehuisvesten), en dan specifiek de jongeren. Jongeren verblijven vaak lange tijd bij vrienden en familie voordat zij echt op straat komen te staan, maar deze groep marginaal gehuisveste jongeren lijkt toe te nemen. Dit vooral vanwege het moeilijk vinden van werk en het opbouwen van steeds hogere schulden.

- Herkent u deze groep(en)? Waarom wel/niet?
- Kunt u een schatting geven van hoe groot deze groep ongeveer is?
- Heeft u de indruk dat er inderdaad een trend zichtbaar is dat deze groep meer kwetsbaar is geworden om dakloos te worden? En neemt deze groep toe?
- Waardoor loopt deze groep risico om dakloos te worden? En wat verklaart de toename van de groep?
- Wat zijn volgens u specifieke kenmerken van deze groep die de toename kunnen verklaren? (*doorvragen*: individueel (leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, wel/geen kinderen, opleidingsniveau) en omgevingsfactoren).
  - o Bij groep 1 en 3 doorvragen over gezinnen.
  - o Bij groep 2 en 3 doorvragen over LVB
- Wat voor problemen heeft deze groep? (*doorvragen*: sociaal gebied (netwerk), lichamelijke gezondheid, psychische gezondheid, financiën, huisvesting, etc)
- Zoeken ze hulp voor deze problemen?
- Wat voor hulp wordt aan deze groep geboden?
- Wat mist er op het gebied van hulpverlening aan deze groep om dakloosheid te voorkomen?

Groepspecifiek:

- Groep 1 (LVB): heeft u ook de ervaring dat het voor mensen met een LVB nu moeilijker is om een AWBZ-indicatie te krijgen dan twee jaar geleden? Waar heeft dat volgens u mee te maken?
- Groep 3 (jongeren met schulden): wat doen deze jongeren om weer aan werk te komen? Wat voor inkomen hebben zij?
- Groep 3 (jongeren met schulden): hebben de jongeren schulden en waar worden deze door veroorzaakt? Hoe hoog schat u de schulden in?

Bijlage 2. Overzicht van sleutelinformanten in de verdiepende fase

	Functie	Organisatie	Informatie over groepen:
1.	Beleidsmedewerker	Gemeente Rotterdam, betrokken bij programma EU-arbeidsmigranten	EU-arbeidsmigranten
2.	Nationaliteitsvoorlichter	Gemeente Rotterdam. De nationaliteitsvoorlichter vormt een schakel tussen EU-arbeidsmigranten en gemeentelijke diensten	EU-arbeidsmigranten
3.	Woonbegeleider	Middin, speciale WMO-gefinancierde opvang voor jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie krijgen, maar wel een opvangvraag hebben	Jongeren en volwassenen met LVB
4.	Kwaliteitsmedewerker/ jongerencoach	Jongerenloket van de gemeente Rotterdam, meer specifiek: Centraal Onthaal Jongeren (COJ). Bij het COJ melden zich jongeren die (dreigend) dakloos zijn en doorverwezen worden naar begeleid wonen projecten.	Jongeren met LVB, jonge EU-arbeidsmigranten, marginaal gehuisveste jongeren met schulden
5.	Schoolmaatschappelijk werker	Flexus Jeugdplein. Is schoolmaatschappelijk werker op twee locaties: startcollege voor jongeren die nog geen startkwalificatie hebben gehaald en reguliere ROC-locatie	Jongeren met LVB, marginaal gehuisveste jongeren met schulden
6.	Indicatiesteller	Centrum indicatiestelling zorg (CIZ). Beoordelen AWBZ-aanvragen voor o.a. de doelgroep LVB'ers met een opvangvraag, en kennen AWBZ indicaties toe	Jongeren en volwassenen met LVB

7.	Senior jongerenwerker	Jongeren Informatie Punt (JIP), Stichting Jong. JIP is een loket voor jongeren met vragen op velerlei gebied. Eén van hun kerntaken is het bieden van begeleiding voor jongeren met financiële problemen	Marginaal gehuisveste jongeren, jongeren met LVB en jonge EU-arbeidsmigranten
8.	Consulent acute team	MEE Rotterdam-Rijnmond. MEE heeft een doorverwijsfunctie voor mensen met een lichamelijke of verstandelijke beperking. Het acute team is specifiek gericht op de groep mensen met een beperking die dakloos (dreigen te) raken.	Jongeren en volwassenen met LVB
9.	Maatschappelijk werker	House of Hope. Hebben o.a. een open inloopspreekuur waar mensen uit de Tarwewijk kunnen komen voor hulp of advies.	EU-arbeidsmigranten

Bijlage 3. Topiclijst voor semi-gestructureerde interviews met mensen uit de doelgroepen

- Kun je me iets over jezelf vertellen? (denk aan: leeftijd, geslacht, achtergrond)
- Welke opleiding heb je gedaan?
- Heb je gewerkt of heb je momenteel werk? Zo ja, wat voor werk was/is dat?
- Heb je een inkomen? Wat voor inkomen heb je? (Zo nee: hoe betaal je je rekeningen?)
- Waar woon je op dit moment? (we gaan ervan uit dat de respondent marginaal gehuisvest is, of misschien al dakloos is; maar wat ook kan: dat hij/zij nu een woning heeft maar lang marginaal gehuisvest/dakloos is geweest)
- Hoe komt het dat je geen eigen woning (meer) hebt/had? Kun je beschrijven hoe dat is gegaan? (Denk aan: individuele en omgevingsfactoren!)
- Heb je hulp gezocht toen je je woning dreigde kwijt te raken/op straat dreigde terecht te komen? (eventueel: storytelling)
- Volgende gebieden uitvragen: heb je hulp gezocht bij (en welke hulp was dat?):
  - o Het vinden van een woning
  - o Het aanvragen van een uitkering
  - o Het vinden van werk
  - o Schulden of andere financiële problemen
  - o Je gezondheid (doorvragen: psychische gezondheid, lichamelijke gezondheid, verslaving)
  - o Hulp bij je kinderen (indien van toepassing; kan gaan om hulp bij opvoeding, opvang, etc)
  - o Je algemene dagelijkse verrichtingen (zelfverzorging, boodschappen, huishouden, etc)
  - o Problemen met justitie
- Heb je nog voor andere problemen hulp gezocht? Zo ja, welke problemen. Welke hulp heb je daarvoor gezocht?
- Wat vond je van de hulp die je kreeg van... (herhaal iedere gemeentelijke dienst of hulpverleningsinstantie die genoemd is)
- Als de respondent knelpunten/negatieve aspecten noemt: hoe had je beter geholpen kunnen worden?
- Wat denk jij dat de gemeente had kunnen doen om te zorgen dat je niet je woning kwijtraakte/dakloos werd?

Bijlage 4. Vragenlijst voor professionals

Deze vragenlijst gaat over drie groepen (dreigend) dakloze personen in Rotterdam die lijken toe te nemen. Dit zijn geen nieuwe groepen, maar de groepen lijken wel toe te nemen door bijvoorbeeld gewijzigde regelgeving of strengere toepassing van beleidsregels. We willen u vragen onderstaande vragen in te vullen. Per groep kunt u aangeven of u de groep herkent in uw dagelijkse werk. Als u de groep niet herkent kunt u de vragen over deze groep overslaan. Het invullen zal ongeveer 15 minuten duren.

Algemene gegevens

1. Voor welke organisatie werkt u?.....
2. Welke functie heeft u binnen deze organisatie?.....
3. Mogen we u (indien nodig) telefonisch benaderen voor aanvullende vragen?
  - Ja, mijn telefoonnummer is:.....
  - Nee

Hieronder volgen de vragen over de drie verschillende groepen.

1. GROEP LVB'ERS (JONGEREN EN VOLWASSENEN)

Jongeren en volwassenen (inclusief gezinnen) met LVB. In de regio Rotterdam lijkt het voor deze groep sinds begin 2012 moeilijker een AWBZ indicatie te krijgen voor begeleid wonen als zij alleen een opvangvraag hebben. Zij zouden opgevangen moeten worden in de maatschappelijke opvang, maar daar geldt voor de meeste plekken dat LVB een contra-indicatie is.

4. Herkent u deze groep in uw dagelijkse werk?
  - Ja
  - Nee, ga door naar vraag 15
5. Hoe groot denkt u dat deze groep is? *We realiseren ons dat dit een lastige vraag is. Wellicht dat u een schatting kunt geven van de groep in verhouding tot uw totale cliëntpopulatie? Of kunt u aangeven hoeveel personen u gemiddeld per maand tegenkomt in uw werk die aan deze beschrijving voldoen?*

.....

.....
6. De eisen aan het toekennen van een AWBZ-indicatie voor jongeren en volwassenen met een LVB die een opvangvraag hebben zijn sinds begin 2012 strenger geworden.
  - Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....

7. Het is alleen voor de jongeren en volwassenen met een IQ tussen de 70 en 85 moeilijker geworden een AWBZ-indicatie te krijgen.
- Eens
  - Oneens, voor welke andere (groep)en is het moeilijker geworden om een AWBZ-indicatie te krijgen?.....
  - Geen mening, want.....
8. De jongeren en volwassenen in deze groep hebben vaak regulier onderwijs gevolgd
- Eens
  - Oneens, welk onderwijs hebben ze gevolgd?.....
  - Geen mening, want.....
9. De jongeren en volwassenen in deze groep dreigen dakloos te worden op het moment dat er één of meerdere stabiele factoren in hun leven wegvallen
- Eens, met name bij het wegvallen van:.....
  - Oneens, zij dreigen dakloos te worden omdat:.....
  - Geen mening, want.....
10. Jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie krijgen hebben geen ernstige psychische problemen
- Eens
  - Oneens, ze hebben te kampen met de volgende ernstige psychiatrische problemen:.....
  - Geen mening, want.....
11. Voor de jongeren en volwassenen die geen AWBZ-indicatie krijgen is er nog te weinig geprobeerd reguliere hulpverlening in te zetten om hun situatie te stabiliseren (denk aan: maatschappelijke opvang, maatschappelijk werk of ggz)
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
12. De jongeren en volwassenen die geen AWBZ-indicatie krijgen zijn al langere tijd dakloos of marginaal gehuisvest (slapen bij vrienden of familie op de bank)
- Eens
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
13. Jongeren en volwassenen met LVB die geen AWBZ-indicatie krijgen hebben vaak niet-saneerbare schulden, bijvoorbeeld omdat zij slachtoffer zijn geworden van 'katvanger praktijken'⁵.
- Eens, dit zijn niet-saneerbare schulden die regelmatig voorkomen onder deze groep:.....
  - Oneens
  - Geen mening

---

⁵ Een **katvanger** is iemand die in naam eigenaar of houder van een voertuig, bedrijf, bankrekening of iets dergelijks is, met als doel om de werkelijke eigenaar of houder buiten bereik van de justitiële autoriteiten te houden.

14. De reguliere hulpverlening (maatschappelijke opvang, algemeen maatschappelijk werk, ggz) is te weinig ingericht op jongeren en volwassenen met LVB waardoor zij iedere keer weer uitvallen.

- Eens, want.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....

2. Groep EU-arbeidsmigranten

EU-arbeidsmigranten, en meer specifiek de Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten. Niet alle respondenten in de open interviews herkenden deze groep, maar vanwege de voorgenomen plannen voor strengere controle op illegale huisbewoning, kan deze groep toenemend kwetsbaar worden voor dakloosheid.

15. Herkent u deze groep in uw dagelijkse werk?

- Ja
- Nee, ga door naar vraag 27

16. Hoe groot denkt u dat deze groep is? *We realiseren ons dat dit een lastige vraag is. Wellicht dat u een schatting kunt geven van de groep in verhouding met uw totale cliëntpopulatie? Of kunt u aangeven hoeveel personen u gemiddeld per maand tegenkomt in uw werk die aan deze beschrijving voldoen?*

.....

17. De groep EU-arbeidsmigranten die dreigt dakloos te worden neemt toe.

- Eens, want.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....

18. De groep EU-arbeidsmigranten die het meest kwetsbaar is om dakloos te worden zijn de arbeidsmigranten van Poolse herkomst.

- Eens. Waarom vindt u Polen het meest kwetsbaar?.....
- Oneens. Welke groep of welke groepen zijn volgens u het meest kwetsbaar? En waarom?
.....
- Geen mening, want.....

19. Onder de EU-arbeidsmigranten van Bulgaarse herkomst zijn het vooral de Bulgaarse (grote) gezinnen die risico lopen dakloos te worden

- Eens. Kunt u een schatting geven van hoe groot deze groep ongeveer is?.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....

20. De groep EU-arbeidsmigranten die in Nederland dakloos (dreigt) te raken had al verslavings- of psychische problematiek op het moment dat zij naar Nederland migreerden

- Eens, want.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....

21. Strengere controle op illegale huisvesting gaat leiden tot meer dakloosheid onder EU-arbeidsmigranten

- Eens, want.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....

22. De hoeveelheid werk voor EU-arbeidsmigranten is niet toegenomen, maar het aantal arbeidsmigranten dat het werk uitvoert wel. Hierdoor kunnen EU-arbeidsmigranten gemiddeld (te) weinig uren werken.
- Eens, want.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....
23. Het aantal EU-arbeidsmigranten met (problematische) schulden neemt toe
- Eens, want.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....
24. Eén van de redenen dat (dreigend) dakloze EU-arbeidsmigranten niet terugkeren naar land van herkomst is dat de situatie voor hen in het land van herkomst (nog) slechter is dan in Nederland
- Eens, want.....
- Oneens, want.....
25. Er is voldoende hulpverlening voor EU-arbeidsmigranten die dakloos (dreigen te) raken
- Eens
- Oneens. De volgende hulpverlening mist voor deze groep:.....
- Geen mening, want.....
26. Het dakloze leven in Nederland is voor EU-arbeidsmigranten beter dan het leven waar zij naar zouden terugkeren in hun land van herkomst
- Eens, want.....
- Oneens, want.....
- Geen mening, want.....

3. Groep marginaal gehuisveste jongeren met schulden die werkloos zijn of een opleiding volgen

Zogenaamde 'bankslapers'. Marginaal gehuisveste jongeren die bij vrienden en familie slapen zonder uitzicht op langdurig verblijf. Er zijn signalen dat de groep marginaal gehuisveste jongeren aan het toenemen is, en dat hun informele netwerk (waar zij kunnen slapen) sneller uitgeput lijkt te raken. Bovendien is de werkloosheid onder jongeren tot 25 jaar nog altijd het hoogst (16,5%, persbericht CBS, 17 oktober 2013).

27. Herkent u deze groep in uw dagelijkse werk?

Ja

Nee, u bent klaar met het invullen van de vragenlijst: hartelijk bedankt! U kunt de ingevulde vragenlijst opsturen naar Alice Hammink: hammink@ivo.nl of per post naar IVO, t.a.v. Alice Hammink, Heemraadssingel 194, 3021 DM Rotterdam

28. Hoe groot denkt u dat deze groep is? *We realiseren ons dat dit een lastige vraag is. Wellicht dat u een schatting kunt geven van de groep in verhouding met uw totale cliëntpopulatie? Of kunt u aangeven hoeveel personen u gemiddeld per maand tegenkomt in uw werk die aan deze beschrijving voldoen?*

.....

29. De groep marginaal gehuisveste jongeren met schulden in Rotterdam neemt toe.

Eens, verklaringen voor deze toename zijn:.....

Oneens, want.....

Geen mening, want.....

30. Marginaal gehuisveste jongeren met schulden missen een financiële opvoeding waarin ze geleerd hebben met geld om te gaan.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
31. Jongeren zijn op 18-jarige leeftijd nog niet klaar voor de financiële verantwoordelijkheid die zij moeten dragen.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
32. De groep Antilliaanse jongeren is oververtegenwoordigd onder de marginaal gehuisveste jongeren met schulden.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
33. Marginaal gehuisveste jongeren met schulden zijn over het algemeen laag opgeleid.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
34. Marginaal gehuisveste jongeren hebben te weinig kennis van de financiële tegemoetkomingen (toeslagen, uitkering, belastingteruggave) die voor hen beschikbaar zijn.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
35. Marginaal gehuisveste jongeren met schulden hebben geen stabiel sociaal netwerk.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
36. De belangrijkste schulden van marginaal gehuisveste jongeren worden veroorzaakt door (maximaal één antwoord aankruisen):
- Huurachterstand
  - Achterstallige betaling gas, water en elektra
  - Niet betaalde zorgverzekering
  - Onrechtmatig verkregen studiefinanciering
  - Telefoonabonnement(en)
  - Online gekochte producten
  - Anders, namelijk:.....
37. Er is voldoende hulp beschikbaar voor marginaal gehuisveste jongeren met schulden in Rotterdam.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....
38. Er zijn in Rotterdam te weinig preventieactiviteiten beschikbaar om te voorkomen dat jongeren schulden ontwikkelen en dreigen dakloos te worden.
- Eens, want.....
  - Oneens, want.....
  - Geen mening, want.....

Overige opmerkingen

Heeft u nog opmerkingen over de bovenstaande groepen die relevant kunnen zijn voor ons onderzoek?

.....
.....
.....

Hartelijk bedankt voor het invullen van de vragenlijst!

U kunt de ingevulde lijst sturen naar Alice Hammink: hammink@ivo.nl of via post:

IVO, t.a.v. Alice Hammink, Heemraadssingel 192, 3021 DM Rotterdam